

Tarix boyu Azərbaycan öz maddi və mənavi sərvətlərilə coğrafiya-şünasların diqqət mərkəzində olmuş, yetirdiyi böyük şairləri, alimləri, müfəkkirləri və filosofları ilə tanınmışdı. Onlar verdikləri töhfələrlə müsəlman Şərqi ölkələrində məşhurlaşmış, mənə və məxazlarda Azərbaycan, yaxud Azərbaycan ölkəsindən olan şəxsiyyətlər kimi təqdim edilmişlər.

Görkəmli səyyah Yaqut Həməvi (1179-1229) Azərbaycanı "gözəlliklər və müharibələr ölkəsi" adlandırmışdır. Yerin adı pəhləvi dilində "od evi" və ya "od xəzinəsi" sözündən götürülmüşdür. Həmin ad bu yerdə od yataqlarının çox olduğuna görə verilmişdir. Azərbaycanın ərazisinin Kuhistan, Arran və Ərmeniyə arasında geniş sahəni əhatə etdiyi göstərilmişdir. Bu ərazidə çoxlu şəhərlər, kəndlər, dağlar, çaylar mövcud olması bildirilir.

Mənbələrdə Azərbaycanın Təbriz, Marağa, Xoy, Səlməs, Urmiyə, Ərdəbil, Mərənd və başqa məşhur şəhərlərinin, yüksək dağlarının olduğunu bildirmişdir.

Orta əsr mənbələrində ilk dəfə azərbaycanlılar haqqında məlumatlar Əməvi dövrünə aiddir. Həmin yüzillikdə yaşamış əslən Azərbaycandan olan şairlərdən söhbət açarkən İsmayıl İbn Yəsar Nisai, onun qardaşı İbrahim İbn Yəsar və oğlu Məhəmməd İbn İsmayıl və b. adlarını qeyd etmək lazımdır. Ərəb şovinizminin güclü olduğu bir zamanda, şərə və söz sənətinə bağlı olan ərəblər arasında onların tanınması, Qüreyş tarixinə aid mənbələrdə şerhlərdən nümunələr verilməsi həmin şairlərin vətənlərindən uzaqda dövrünün mədəni inkişafında fəal iştirakına aydın göstəricidir. Bu dövrdə yaşamış azərbaycanlı şairlər arasında ən məşhuru və ərəb tədqiqatçılarının daha çox diqqətini cəlb edən İsmayıl İbn Yəsar Nisaidir (...-749). Şairin adı İsmayıl, atasının adı Yəsar, ləqəbi Nisaidir. Künyəsi Əbu Faiddir (Xeyrin atası). Mənə və tədqiqatlarda İsmayıl İbn Yəsarin Mədinədə doğulması və orada yaşaması göstərilmişdir. Şairin atası Yəsar toy şirniyyatları hazırlamaq və ticarət ilə məşğul olmuşdur. Nisai ləqəbi də buradan yaranmışdır. O, dövrünün şairi kimi

də tanınmışdır.

Bəzi alimlər İsmayıl İbn Yəsarin fars olduğunu bildirir, şairin "əslən fars" adlandırılmasını müasir tədqiqatçılar iki cəhətə əsasən göstərirlər. Birinci səbəb Əbu Fərəc İsfahaninin onu "fars əsiri" kimi təqdim etməsidir. İkinci səbəb şairin Nisai ləqəbli olmasıdır.

İsmayıl İbn Yəsar haqqında bir çoxlarının istinad etdiyi əsas mənbə Əbu Fərəc İsfahaninin (897-967) "Nəğmələr kitabı"dır. Burada şairin

Azərbaycan mənşəli şairlər və filosoflar

ailesi, həyatı və şerləri barədə geniş məlumata rast gəlinir. Lakin İsmayıl İbn Yəsarin əsl haqqında fikirlər müasir tədqiqatçılar arasında bəzi mübahisələr yaratmışdır. Filoloq şairin mənsubiyyətindən danışıarkən onun "fars əsiri" olduğunu yazmışdır. Bu ifadəyə bəzi mənə və tədqiqatlarda rast gəlinir.

İsmayıl İbn Yəsari Azərbaycandan olduğunu göstərən mənə və tədqiqatlar da vardır. İbn Quteybənin (828-889) "Şer və şairlər" əsərində şairin Azərbaycandan olduğunu bildirmişdir. Filoloqun bu fikrini əsas götürən tədqiqatlar da vardır. Məşhur alman şərqşünası Karl Brokkelman və ərəb alimi Ömər Ferrux əsərlərində İbn Quteybənin fikirlərini əsas götürərək şairin Azərbaycandan olduğunu qeyd etmişlər.

Əbu Fərəc İsfahaninin və İbn Əsakirin əsərlərində İsmayıl İbn Yəsarin "fars əsiri" adlandırılmasına baxmayaraq, İbn Quteybə onu azərbaycanlı hesab etmişdir. Bu fərqliyyə ərəb alimi Circi Zeydanın təhlili aydınlıq gətirmiş, "İslam sivilizasiyası tarixi" əsərində fars olmayan bir çox millətlərin orta əsr mənbələrində "fars" adlandırılmasını səbəbini aydın şəkildə izah etmişdir. Alim bildirdirdi ki, İslamın ilk dövrlərində işlənən "fars" anlayışının müasir mənada başa düşülməsi düzgün deyildir. Çünki o dövrdə "fars" dedikdə "əcəmi" mənası ifadə edilirdi. Ərəb tarixçiləri və filoloqları əcəmilərin əksəriyyətini fars adlandırdırlar. Bu sözün arasında müasir düşüncəyə uyğun fars milləti deyil, Sasani imperiyası mənası dayanırdı. Buraya müxtəlif xalqlar və millətlər daxil idi, Xuzistan, Kirman, Mukzan, Xorasan, Azərbaycan və başqa əraziləri əhatə edirdi.

Digər ərəb tədqiqatçısı Yusuf Hüseyn Bəkkarın fikirləri Circi Zeydanın mülhizələrinə uyğundur. Alim bildirdirdi ki, Əbu Fərəc İsfahaninin "fars əsiri" fikri aydın deyildir. Çünki keçmiş zamanlarda "fars" sözü "əcəmi ölkəsi" kimi başa düşülürdü. Bu ifadəyə görə də, İsmayıl İbn Yəsari fars əsilli hesab etmək olmaz. Şairin fars olduğunu iddia etdikləri digər səbəb onun "Nisai" ləqəbidir. İran alimi Zəbühulla Səfa "İran ədəbiyyatı tarixi" əsərində İsmayıl İbn Yəsarin Nəsadan olan fars şairi hesab etmişdir. Təbii ki, Əməvilər dövründə yaşamış, tədqiqatçıların diqqət mərkəzində dayanan belə şəxsiyyətə hər bir millət sahib olmaq istəyir. Lakin bu fərziyyə də həqiqətə yaxın deyildir.

Yaqut Həməvinin "Coğrafi lüğət" və Səmanınin (...-1166) "Nəsəblər" əsərlərində məkan kimi Nəsa haqqında ətraflı məlumat vardır. Hər iki alim bu yerin əcəmi, Xorasana yaxın olduğunu qeyd etmişlər. Adına gəlincə işə, maraqlı əhvalat söylənilmişdir.

(Davamı 6-cı səhifədə)

Füthah zamanı müsəlmanlar Xorasana girərkən bu yere yaxınlaşdır. Mübarizə məqamında əhali qəmiş, şəhərdə yalnız qadınlar qalırdı. Müsəlmanlar məkana daxil olarkən döyüşəcək bir kimsə görmədikdə demişlər: "Onlar qadınlardı. Qadınları öldürməyin". Bu səbəbdən də, həmin yer "Nəsa", ona mənsub olanlar "Nəsai", yaxud "Nəsavi" adlandırılmışdır.

İbn Makula (...-1082) İsmayıl ibn Yəsarin Nisai ləqəbinin həmin məkana əlaqəsinin olmadığını bildirmişdir. Çünki yer adı Nəsadır. Şairin ləqəbi isə Nisaidir. Bu da əvvəlcə qeyd ediləyi kimi atası Yəsara tövəzətliyinə hazırlanması və ticarətə ilə məşğul olmasına görə verilmişdir. Ərəb dilində qadın sözünün cəminə 'نِسَاء' deyilir. Yeni tövəzətli adətən qadınları məşğul olurdular. Buna görə də onun işi qadınlara əla iş sayılmışdır. Şairin ləqəbi

Bəhmenyar (993-1066) mənşəcə azərbaycanlıdır. Bəhmenyar irsinin əvəzsiz araşdırıcısı Zakir Məmmədov filosofun mənbələr əsasında doğum tarixini və yaşadığı mekanı müəyyənləşdirmişdir. Alim yazmışdır ki, Bəhmenyarın anadan olduğu yeri və ili müəyyənləşdirmək üçün İbn Sinaanın onunla harada və nə zaman qarşılaşmış olduğunu deyə bilməsinə dəyişdirilməklərdən qorunmuşdur. Onun İbn Sinaadan təhsil aldığı dövr XI əsrin əvvəllərinə təsadüf etməli idi. İbn Sina 1002-ci ildən başlayaraq Xarəzmdə yaşamış, sonra isə Xorasana vilayətinin müxtəlif şəhərlərini gəzmişdir. Deməli, Bəhmenyarın anadan olduğu, yaxud uşaqlıq illərini keçirdiyi yerin Azərbaycan ərazisindən kənar olması ehtimalı yaranır. Belə ki, onun müəllimi ilə öz ölkəsində görüşmək imkanı aradan qalxır. Filosofun "Azərbaycanlı", "Azərbaycan ölkəsindən idi" faktının o dövürün müəllifləri tərəfindən xüsusi vurğu ilə deyilməsi də buradan irəli

dir" faktını təqdim edən Zakir Məmmədov yazmışdır ki, Əbülhəsən Əli ibn Həsən Miyanəci əslən Azərbaycanın Miyanə şəhərindən olan da, Həmədan qazısı kimi məşhur olmuşdur. Mənbələrdə alim "Bağdadın məşhur fəzailiflərindən biri" deyilərə təqdim edilir. Əli Miyanəci 1079-cu ildən aprel ayında sübh namazı vaxtı öz məscidində qatlı yitirilmişdir. Eynəlqızat Miyanəcinin atası Əbubəkr Məhəmməd Miyanəci də adlı-sarılı hüquqşünas alim və Həmədan şəhərinin qazısı imiş. Orta əsr müəlliflərindən biri onun haqqında yazmışdır: "Fəzaili, fəzailətin oğlu və fəzailətinin atası: Yeni o, Qazi Əli Miyanəcinin oğlu, Eynəlqızat Abdulla Miyanəcinin atasıdır".

Eynəlqızat Miyanəcinin həyatı və fəlsəfi yaradıcılığı onun bu sahədə yeganə tədqiqatçısı Zakir Məmmədovun tədqiqatları əsasında artıq Azərbaycan oxucusuna tanışdır. Həmin tədqiqatlardan məlum olur ki, müfəkkir sufiizmə güclü maraq göstərmiş, mövcud bir sıra müddəaların tərəfdarı olmağa yanaşı, əsərlərində doğum mühakimələri də seçilmişdir. Bəzi tədqiqatlarda sufizmin panteist fəlsəfəsindən danışarkən bu sistem İbn Ərəbidən etibarən meydana çıxdığı və ona qədər söyulan fikir iradə deyil, meyl kimi qiymətləndirilmişdir. Zakir Məmmədov bu səpkidə olan mövcud mülahizələri təqdim etdikdən sonra yazmışdır: "Əslində sufizmin panteist fəlsəfəsi İbn Ərəbidən hələ yarım əsrdən çox əvvəl Azərbaycan müfəkkiri Eynəlqızat Miyanəcinin əsərlərində doğulmuş şəkildə öz ifadəsini tapmışdır".

İşraqlıq təliminin banisi Şihabəddin Yəhya Sührəverdinin (1154-1191) fəlsəfi irsinin yeganə araşdırıcısı Zakir Məmmədov filosofun etnik mənşəyini mənbələrdə əsasında təqdim etmişdir. Alim yazır ki, Sührəvardi (as-Sührəvardi) nisbəti Sührəverdə mənsuibliyü bildirir. Mənbələrdə Sührəverdin Zəncan şəhəri yaxınlığında kiçik yer, Zəncanın isə Azərbaycanın sərhədində Cibəl (əl-Cibəl- Dağlar) nəhiyəsinə olması göstərilir. Şəmsəddin Zəhəbi Türkmən (1274-1348) qeyd edir ki, Zəncan "Azərbaycan torpağındadır" ("min ilq Azərbaycan"). Tədqiqatçılarından Hilmi Ziya Ülken Sührəverdinin Azərbaycanca doğulduğunu, V.A.Qordlevski və başqaları isə onun azərbaycanlı olduğunu yazmışlar.

Ensiklopedik alim, Marağa rəsədşünasının banisi Nəsirəddin Məhəmməd Tusinin (1201-1274) milli mənşəyi, mənsuibliyi ilə əlaqədar məsələ həz zaman aktualdır. Nəsirəddin Tusinin şagirdi və davamçısı İbn əl-Füvətinin (1244-1326) göstərdiyi bir fakt onun milli mənsuibliyinin türk mənşəli olmasının sübutu üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Qeyd etməklərdən ki, 1258-ci ildə moqollar Bağdadı işğal edərkən İbn əl-Füvəti əsir düşmüş, 1261-ci ildə əvvəllərindən Nəsirəddin Tusinin yanında yaşamışdır. İbn əl-Füvəti yazmışdır ki, Nəsirəddin Tusi Marağaya gələndə oradakı zadəgan ailəsindən olan Fəxrəddin Loğman Məhəmməd oğlu Maraği ilə görüşüb ona belə bir tapşırıq vermişdir: İribil, Mosul və Əlcəzirəyə gətsin, son 40 il ərzində Marağa və Tebrizi terk etmiş ailələri vətənə qaytarmağa razı salsın. Fəxrəddin Maraği 500-ə qədər ailəni geri qaytara bilmişdi. Bu, Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusinin öz həmvətənlərinə dərin məhəbbət hissini ifadə edir.

Bəliki, Azərbaycan maddi-mənəvi sərəvərləri ilə yanaşı yitirdiyi böyük dühələri, düşüncə sahibləri ilə də elm və mədəniyyəti tarixində əzəmətli yer tutur. Mənbələrdə İsmayıl ibn Yəsar, Əhməd Bərdai Bərdici, Əbülhəsən Bəhmenyar, Eynəlqızat Abdulla Miyanəci, Şihabəddin Yəhya Sührəvardi, Nəsirəddin Tusi və başqa şəxsiyyətlərin fəaliyyətlərindən azərbaycanlı kimi bəhs edilmişdir.

Ulkar Zakirqızı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Ayfat Zakirqızı
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan mənşəli şairlər və filosoflar

də məhz buradan yaranmışdır. İsmayıl ibn Yəsarin Nisai ləqəbinin səbəbləri, atasının peşəsilə bağlılığı əksər mənbə və tədqiqatlarda rast gəlinir. Bu izah da, şairin Nisai ləqəbinin məkanla əlaqələnməsini qəti şəkildə təkbiz edir.

Bir məsələyə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Əməvilər dövründə yaşamış qeyri-ərəblərin adlarında onların mənsub olduqları məkan göstərilmişdir. Çünki ərəb şovinizminin güclü olduğu bir zamanda onların digər millətlərin bilik və bacarıqlarından faydalanmalarına baxmayaraq, qeyri-ərəblərə qarşı mənfi münasibət bəsləyirdilər. Eyni zamanda Əbu Fərac İstəfani və İbn Əsakir şairin əndakında Nisaini ləqəb kimi göstərmişdir. Əgər o yer adı bildirseydi bu kəlməni nisbət kimi verərdilər.

Müsəlman Şərqi ölkələrində hüquqşünas alim kimi tanınan Əhməd Harun oğlu Bərdai Bərdici (844-914) əslən Azərbaycanlıdır. Alimin yaradıcılığı ilk araşdırıcısı AMEA-nın müxbir üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Zakir Məmmədov yazır ki, vaxtilə Kür çayı sahilində Bərdənin 14 fərsəxliyində yerləşən Bərdic şəhərində anadan olmuş Əbubəkr Əhməd Harun oğlu Bərdici doğma yurtdanda dövrünün zəruri biliklərinə yiyələndikdən sonra müxtəlif yerlə - İran, İraq, Suriya, Misir, Əlcəzir, Hicaz və başqa ölkələrə səyahətlər etmiş, təhsilini artırmışdır. Mənbələrin verdiyi məlumat görə o, sakin olduğu yerlərdə həm öyrənir, həm də öyrədirmiş. Əhməd Bərdici nüfuzlu müəllim sayılında hələ iyirmi beş yaşda tamam deyilmiş. Əhməd Bərdicinin yaradıcılığı dini ideologiyaya həsr olunmuşdur. Tarixçi Əbülhəsən Dərəqütni (918-995) onu "Hədis dəyəqlərindən biri" sayıb, "inanmış", "nüfuz sahibi" adlandırmışdır. Xətib Bağdadı (1002-1071) və Əbusəd Səmani (1113-1167) onun haqqında "fəzaili", "Zəkali" və "Hafiz" (Quranı əzbər bilən) sözlərini işləmişdir. İbn əl-İmad Hənəli yazır ki, Əhməd Bərdici "xarincı nüfuz sahiblərindən və dünya alimlərinin məshurlarından idi". Əhməd Bərdicinin "Əshabələr, ardicılar və hədis müəlliflərindən nadir adların təbəqələri" traktatında 426 nəfər Peyğəmbər əshabələrini, ardicılarının, davamçıları və hədis alimlərinin adları, onların mənsub olduqları yerlər göstərilir.

Məxəzələrdə X əsrdə yaşamış üç azərbaycanlı şairin - Bərekeveyh Zəncaniden, Əbu Abdulla Muğlesi Marağidən və Cəfər ibn Məhəmməd Marağidən bəhs edilir, onların şerhi təqdim edilir.

Ensiklopedik alim İbn Sinaanın (980-1037) məşhur şagirdi, Şərqi peripatetizminin görkəmli nümayəndəsi Əbülhəsən

Nəsirəddin Tusi Marağada.
1562-ci ilin miniatürü. Böyük Britaniyanın Milli Kitabxanasında saxlanılır.

gəlir. Çünki azərbaycanlı olub, Azərbaycanca yaşaya-yəşaya, təbbi ki, ona "Azərbaycanlı", "Azərbaycan ölkəsindən idi" deməzlikdir. Müqayisə üçün xatırlatmaq olar ki, qürbətə yaşamış XIII əsrin böyük filosofları Əfzələddin Xunəci, Sıracəddin Urməvi kimi filosoflar haqqında da "Azərbaycanlı" nisbəti işlədilmişdir.

Sufizmin panteist fəlsəfəsinin banisi Eynəlqızat Miyanəci (1099-1131) mənşəcə azərbaycanlıdır. Mənbələrdə Miyanəci nisbətini iki məkana aid olması göstərilir. Onlardan biri Şamda yerləşən Miyanəci. Digəri isə Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri Miyanədir. Şəhər Tebriz və Marağa arasında yerləşdiyindən bəhs edilmişdir.

Mənbələrdə hər iki məkana aid görkəmli şəxsiyyətlərin adları göstərilir. Azərbaycanın Miyanə şəhərinə mənsub şəxsiyyətlərdən bəhs edərkən Həmədan qazısı Əbülhəsən Əli ibn Həsən Miyanəci, onun oğlu Əbu Bəkr Məhəmməd Miyanəcinin adları qeyd edilir. Əbülhəsən Əli Miyanəci müsəlman Şərqiində panteist fəlsəfəsinin banisi Eynəlqızat Abdulla Miyanəcinin babasıdır. "Miyanəcilər XI-XII əsrlərdə istedadlı şairlər, görkəmli alimlər yitirmiş böyük nəsilidir. Onlardan Eynəlqızat Miyanəcinin babası Əbülhəsən Əli Həsən oğlu Miyanəci mükkəmlə təhsil görmüş hüquqşünas alim və inca təbli şair kimi tanınmış-